

ANDRIĆEV LJUDSKI PROSTOR

*Zvezdanog neba i ljudskog lica nikad se
čovjek neće moći nagledati.*

Ivo Andrić

80 godina iva andrića

golemog „ljudskog prostora“ koji je Andrićevim delom osvojen za svest drugih ljudi. Naime, nesumnjivo je da Ivo Andrić pripada porodici pisaca koji imaju svoj ljudski prostor. Kao Fokner svoju Joknapatofu, kao Hemingvej svoje umorne i gorke povorke heroja, kao Kafka svoje „procese“, i „zamkove“, i Andrić ima neku vrstu sopstvene duhovne republike, jer nijedna od njegovih ličnosti, „državljana“ te republike, nije slična ličnostima iz nekog drugog ljudskog prostora, *niti se može svesti na doživljajne mogućnosti drugih ličnosti.* Pomešajte bilo koju od njih sa drugima, u našoj ili svetskoj književnosti, pa će se lako uvideti da *terra andrićiana* rada i održava samo primerke ljudskog soja koji je uslovljen specifičnom klimom, podnebljem i „prilikama“ što ih tvore Andrićeve stvaralačke snage. Alija Đerzelez je samo to što jeste, na način na koji, recimo, u svetu prirode postoje panter ili lisica. Camil iz *Proklete avlije* nema dvojnika u celokupnoj svetskoj književnosti; Defose ili Davil, Kolonja ili Kriletić, Anika ili Mara Milosnica, Rajka Radaković ili gospođa Fon Miterer — neprekidno čuvaju svoj indentitet. Uvek su oni ljudi i žene iz Andrićeve duhovne porodice.

Reči, gestovi, osetljivosti i osećajnosti, način na koji postoje kao celovite ličnosti — sve to pokazuje da su nikle iz duha i duševnosti jednog umetnika koji, ako se sme tako reći, misli polismerno, višedimenzionalno. Govoreći slikom, oko tragova, činova, ispoljavanja ovih ličnosti kao da lebdi svest o nekoj vrsti *delikatne dubine sveta.* Dubine života, punoće i zamršenosti ljudskih sudbina, pokreta i interesa. Sve je tu podignuto, u njima i oko njih, za jednu ili dve skale, ništa nema *jedno* značenje, meru i smisao. Vidite, recimo, ženski pogled okrenut moru, a u tom pogledu sve je sam trepet sećanja, sublimne nostalgicne punoće života; vidite stariju koja se, pogrbljena, kreće stepeništem, i sve je živo pod njenim pogledom, čak u nemom kamenu, prepuno, nevidljivih značenja i pokreta; ukaže vam se čovek u vozu, brbljiv, prepun sebe, neosetljiv prema drugima i značenju reči koje sâm izgovara, a pisac vas, za tren, prenese u prostor prepu-

Jednom reči, skala ljudskosti kojom se kreće Andrićeve misao obeležena je ostrim, dubokim saznanjima o življenju kao „slaganju varke na varku“ i teške, odgovorne, strašne, a radosne u isti mah, odluke, sažete u rečima: „*Ne, Oče, idem da živim*“. Odluke za koju se može reći da čini „srž Andrićeve duše“ i koja, ponikla iz surove samoće pisca, iz onih trenutaka kad čovek lebdi između života i samoubistva, uspeva da sjaji čudnom, mudrom, umirujućom svetlošću više od pola veka u našoj književnosti.

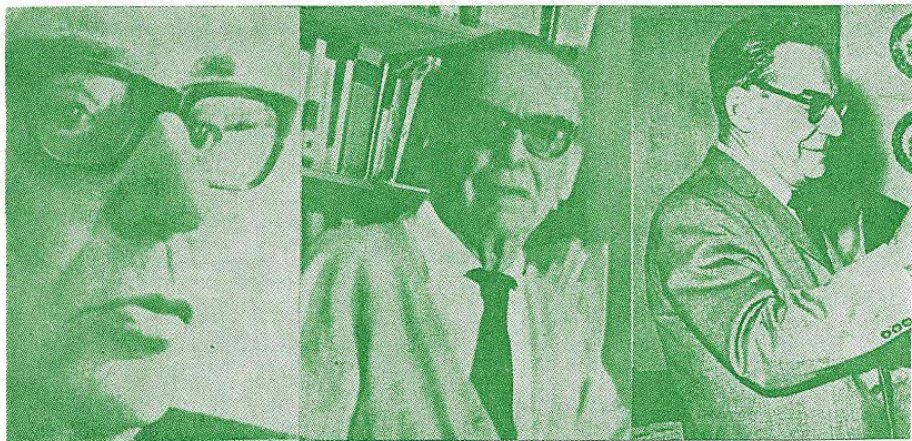
Možda je *sav* Andrićev ljudski, pesnički kosmos u toj rečenici: da, Gospode, život „nije istrkao povjesmo“, kako se čini oku našem kratka vida; iz stvari, pogleda, pokreta i odnosa među njima „bije kao vjeter, beskrajna žalost mrtvih i nijemih“. Ali, „život nam vraća samo ono što mi drugima dajemo“ (*Ex Ponto*, 1910). Zato izbor, opredeljenosti za život, što znači za sav koncentrat raznolikih mogućnosti, od teške patnje do lakih i prolaznih radosti, pripada čoveku i njegovom pozivu na zemlji. Otuda sve plime i oseke nasilja kojima je ljudstvo izloženo na zemaljskom putu pripadaju tom pozivu, deo su fizionomije čoveka. Čovek se može i sklanjati u „šutnji koja je sigurnost“, može zlostavljati druge ljude i biti zlostavljan, pružati ruke prema idealu kao sumanut i vraćati se, smrknut, na zemlju, može biti heroj opreznosti, kao onaj Andrićev činovnik Đorđević, a poginuti na stepeništu zbog jednog apsurdnog „okliznuća“, može vitlati silom i strahom nad tuđim glavama, a time samo blažiti, zaboravljati, neku unutarnju nesreću i patnju. Može čovek sve to, i još toliko toga što samo Andrićev duh finese zna da opazi i u izraz fiksira, sebi za utehu, drugima na radost.

Ali iza svih tih vidljivih pokreta na pozornici života, iza svih komešanja i smirenosti, u čitavoj galeriji njegovih ličnosti, i skali njihovih proživljavanja, nazire se ona tamna, duboka, ponorna odluka: *Oče, idem da živim*, jer *samo tako* mogu pokazati da čovek nije zrno praha u nevoljnom i slepom haosu. Samo *tako ja mogu doznati* gde su granice „teške baštine“, „prokletstva rase i krvi“, a gde počinjem, i koliko mogu *ja kac* novi, nezaštićeni izdanak i produženje te baštine. *Hoćeš li da usneš, sine moj? Ne, oče, idem da živim.*

II

Četiri su praelementa u Andrićevom ljudskom prostoru: *želja, strah, hrabrost, harmonija.* U golemom i širokom ljudskom dunjaluku u kome ništa nije izvesno i nijedan put sigurno ne vodi ka raj, Andrić, može se reći, nekim posebnim, samo njemu svojstvenim načinom razabire dublji smisao nekog pokreta, čina, ljudskog delovanja. To zato, čini nam se, jer ima jedan opštiji, dublji pogled u svet, pre no što pero počne da fiksira pokrete i izraze tog sveta. U životu koji se „stalno osipa i troši, a ipak traje i stoji čvrsto kao na „Drini ćuprija“ i koji nose plime i oseke nekih dubljih zakona, ljudi su samo ona promenljiva količina koja čini da se izraziti vidi prolaznost sveta i bivanja, „trošnost i osipanje“ životnosti.

Jedna od nesmirljivih sila koje rade u čoveku — i kad nije svestan njenog prisustva — jeste tajanstveni, zagonetni nepredvidljivi, uvek star i uvek nov — *svet ljudske želje.* U Andrićevom ljudskom prostoru želja je onaj činilac *sa kojim se kreće*, ka dobru ili zlu, zločinu ili lepoti, ludosti ili mudrosti. Želja je, drugim rečima, onaj tamni, mukli, neukrotivi, kao život nepredvidljiv, plamen trošnosti — viđen sa ravni opšte prolaznosti — koji čini život raznovrsnim, haotičnim, radosnim ili žalosnim, ali bez kojeg bi i najmudrije ljudsko biće bilo samo bedni dodatak prirode. Na treptavoj osi života koji „ipak traje i stoji čvrsto kao na „Drini ćuprija“, želje ljudske su nešto najnepostojanije: *Delo — kaže jedna ličnost iz romana Na Drini ćuprija — koje se rađa iz čovekove želje ili ne doživji ostvarenje ili nije trajno; u svakom slučaju nije dobro*“. Pa ipak, kako bi se merila mudrost da nije njene suprotnosti, u čemu bi bila vrednost harmonije kad se ne bi ocrtavala na tamnoj pozadini preteranih strasti i že-

Ove godine naša književnost, to će reći ljudi od znanja i duhovne osetljivosti — slave osamdeset godina Iva Andrića. U našem prostoru i trenutku za koji se ne može reći da je škrt u proslavama, raznih vrsta i namena, ova proslava, svakako, ima dublje, plemenitije značenje. Njom se obeležava osam decenija postojanja jednog izuzetnog čoveka i čitava ona duboka i usredsređena duhovna aktivnost koja obeležava njegov ulog u kulturu sopstvene zemlje. Ta proslava je koliko normalno odavanje poštovanja jednom visokom, *zelenom postojanju*, kojim je čovek uznet nad svoju svakidašnjicu, toliko i ispit, provera u kojoj sredini pokazuje svoju prijemčivost za rafinovane duhovne snage i prirodu onog što one kulturi prilažu.

Pregrišt razmišljanja koja slede samo je skroman pokušaj da se, ovim povodom, iskažu, ili bar razaznaju, neka od svojstava

ne tragike zbog odcustva *pravih, jedinih reči*, tako potrebnih da bi čovek opstao u studenima života... Vidite ozbiljnu siluetu gospođe koja promiče ulicom, žureći nekuda, a pisac je već, sa vama, u središtu surove drame sveta koja je u njenim koracima: *ona beži od zlostavljanja*, njoj vidljivog, a drugima neprimetnog!... Pred vama je, recimo, nabusit čovek moći i vlasti, a misao kojom ga Andrić okružuje, tvoreći svoju klimu *mišlenosti*, namah sugerise prolaznost, varljivost i moći i vlasti. Ako se pak, za trenutak, učini da je dobro prisutno u svetu, u pogledu, osmehu ili gestu čoveka, da pored sveg zla, sve muke, i taksirata ima u životu čoveka i nečeg nebeskog, umirujućeg, Andrić namah pokaže kako čitav život čovekov otvara mesta za nepojmljive i mračne greške i kako je „sve što postoji ovdje, prokletu na borbu bez kraja“ (*Nemiri*, 1920).

lja, kako bismo znali za „bljesak lepote za koji vredi živeti“ kad ne bi bilo prolazne, često slepe, ustremljenosti želje? Andrić pokazuje svojim delom da se u ljudskom vilajetu svi oblici i mogućnosti ljudskog ispoljavanja, po jednom dubljem, retko primetnom zakonu — uskladuju i da se svako naglašavanje *izuzetne* vrednosti neke od tih mogućnosti može ukazati kao netačno i kratko viđenje ljudskih problema. Ako su senzualne želje Alije Đerzeleza čudne i neostvarljive, ako su Čorkanove želje hirovite, i slične dimu koji gone suprotni vetrovi ako fra-Marko Krneta takođe ne ostvaruje svoje glavne, dubinske želje ako se čitav jedan čudan, krvoločan i tužan, jadan i smešan, nespokojan i zanesen, niz ljudi neprekidno kreće od želje do poraza, sa konačnim saznanjima da se „svaki dram radosti dušom plaća“, znači li to da se u Andrićevoj viziji svet ljudske želje javlja kao neprijatelj života i čoveka, kao svojstvo opasno i nepotrebno, duhu mučno, a duši izazovno? Čini nam se da bi pozitivnim odgovorom na ovo pitanje bio doveden u pitanje centralni, stožerni stav Andrićeve misli iz *Nemira*, one koja glasi: *Oče, idem da živim i koja podrazumeva svu dubinu složenosti takvog izbora*. Želja u Andrićevom ljudskom prostoru jeste praelement čija je priroda u nepostojanosti, promenljivosti oblika, pravaca i tokova, ali *to isto može se reći za sve* čemu je Andrićeve misao potražila prirodu granice. Otuda, čini nam se, nužna opreznost čak i pred izdvojenim mislima o svetu želje koje izriče pisac, više i bolje može da nas približi *prirodi* tog sveta nego bespogovorno priklanjanje usputnim, dijaloški datim, *oceanama* o zakonima i suštinama koje taj svet sadrži.

Beskrajan je, i neiscrpno složen, svet želje u Andrićevim ličnostima. Od onih koje se javljaju, kao magnoveni plamići senzualnosti, rane seksualne inspiracije, kao plamsaji poriva za ženama ili muškarcima, koje, ako tako možemo reći, predstavljaju *primarne* oblike njenog prisustva u ljudskom prostoru, do složenih sublimnih želja koje hrle ka graditeljskim vizijama, ka harmonizovanoj konstruktivnosti. Od onih u, da tako kažemo, *primordijalnom, golom stanju*, koje dolaze po nalogu živaca, mesa i krvi, koje su više podatak o ljudskom biološkom pulsiranju, do onih koje su u sferi ljudske autoemancipacije, *nege ljudskog kao takvog* — svet želje u Andrićevom ljudskom prostoru, obavijen je, kao i ostali praelementi tog sveta, specifično andrićevskom *tonalnošću*. U toj tonalnosti dominira zvuk opomene, diskretno kazivane, kao u svemu što dolazi iz Andrićeve umetničke pronikljivosti: da su ljudske želje dobro i zlo, da su one, pomešane sa strujama velike, moćne stvarnosti, katkad u stanju da razviju iluziju o ljudskoj moći na zemlji, ali u istoj meri, kad su lišene savezništva razuma, mogu postati materijalizovano nasilje, duh stihije i neizvesnosti. Na kraju svih računa i odgonetanja tog sveta, jedno je izvesno: *svet želje zavisi od zrelosti čoveka, od dubine i punoće njegove ljudske prirode*.

Naravno, i taj svet, kao i sve ostalo, što čini osnovu Andrićevog ljudskog prostora, iskazuje se u složenoj dijalektici odnosa i pokreta među svim ljudskim sastojcima. Želje ljudske ne postoje u praznom sanjarenju subjekta; one se *pretvaraju u činove* ili bivaju potiskivane, pa, kao takve, samo su nov materijal za druge činove. Ljudsko biće, u Andrićevoj viziji, prignječeno *ogromnošću* horizonta, izražava izvesne, fundamentalne, težnje ka sreći, punoći, intenzivnosti doživljaja sopstvene egzistencije kao ljudske egzistencije. Želje pružaju ruke na sve strane, u mnogolikim oblicima — i raznovrsnim pravcima. Svet, po prirodnoj ravnodušnosti, odvija se svojim sporim, ujednačenim ritmom, ponavljajući tim ritmom nasilja i dobrotu, nemir i mir, a čitav njegov tok, duh i oblik mogu biti, i bivaju, surovo daleko prirodni ljudskih želja i očekivanja. „*Mnoge snage, zapisao je Ivo Andrić još u Ex Pontu, jačaju i rastu, mnogi se ljudi rađaju i umiru, ali svi hoće više i bolje. Mnogo smo sami i bijeni sudbinom, ali, u stvari, svi se mi ljudi držimo za ruke*“. U tom kretanju, sa želja-

ma ka *boljem i višem*, ljudi se sudaraju sa tuđim željama i planovima, i čitava ta neiscrpna reka ljudske energije, želja, planova, tvori izuzetnu klimu *neizvesnosti, nesigurnosti u kretanju ljudske povorke, naroda i pojedinaca*.

Prirodna posledica takvog *ljudskog položaja* u svetu jeste ogromna količina straha. Čovek, sâm a „*bijen sudbinom*“, okružen neizvesnošću, „*zaverama*“ prirode i ljudi, pod pritiskom nerazumljivog, nejasnog a opasnog haosa u koji je dospao, često se ponaša kao progonjena zver ili kao zver koja goni. „*Od straha su ljudi zli i surovi i podli, od straha su darežljivi, čak i dobri. Sve se niži višega boji. A onaj koji nema nikog da se boji, taj preza pred strahom kog mu rađa njegova bolesna mašta, jer strah je kao zaraza koja ispunjava sve ljudske mozgove*.“ Strah, razumljivo, vidi sve opasnosti uvećane za nekoliko stepeni, dakle, *ne vidi nijednu istinito*, ni u pravoj veličini. Otuda su, u Andrićevoj viziji, ljudi pritisnuti strahom neka vrsta *zlikovaca i jadnika u isto vreme*. Opasnost koju, uvećanu, vide na horizontu oni *zaista* uvećavaju svojim strahom, jer, od potencijalne, ona *tako prerasta u stvarnu*. Strah onda izgleda ne kao posledica netačno viđenog ljudskog položaja u svetu i proticanju sveta, već kao *uzrok* njegovog kretanja ka zlu. Čovek u vlasti straha zato ne može biti ni drug, ni prijatelj, ni ljubavnik, ni stvaralac ljudskih svojstava i dela, jer je tim strahom sužen na jednu dimenziju ljudskog, onu najnižu, koja čuva *samo biološku mogućnost života*. Tako, iz straha potiče najveći broj zala, nasilja ljudi nad drugim ljudima, čoveka nad čovekom, ljudskih celina nad drugim celinama. Pra-zlo, kosmičko zlo, koje natkriljuje zlo ljudskog sveta, „*strepnja pred neizvesnim udarcem*“ sudbine, samo je dublja pozadina ovog prvog zla, koje uslove, klimu i podstičaje, ima u ljudskoj slabosti na zemlji. Andrićevo delo pruža obilje primera o tome kako se ono „*prazlo*“, kosmičko zlo, koje proističe iz nemogućnosti našeg saznanja i upravljanja po saznanju o prirodni života i postanja — *bogati ljudskom sposobnošću da umnožava zlo*...

Ima li puta i izbaljenja iz svuda prisutnog i nad svima raskriljenog zla? Andrić naravno, ne bi bio to što jeste kad bi davao *gotove* odgovore. No, ima osnova misli da je i ovde istina o Andrićevom stavu *u celini* njegovog dela, u ljudskim modelima i primerima življenja koje ono nudi *otvorenim* svestima. Andrić nije moralizator, nije pedagog u dnevnom smislu i nije pastir — to najmanje — koji vodi ljude u obećanu zemlju (koja se redovno udaljuje). Ali osetna je u njegovom delu potvrda jednog elementa, čije prisustvo ne može promaći pažnji iole *osetljivih*, etičkih individualnosti. Naime, u nizu Andrićevih pripovedaka i romana pojavljuju se ličnosti za koje se može reći — ako nisu modeli heroja u njegoševskom smislu — da su kadre da u sebi *potisnu* strah i da na taj način osvoje *polje ljudske egzistencije*. „*Plasljiv je ovaj kleti insan* — misli Aljo. *A ne bi trebalo da je čovek takav, ne bi! Trebalo bi da je ponosan i srećan i da dobro pazi na to da ne dopusti nikom da ga krivo pogleda. Jer otrpi li, samo jednom, najmanju uvredu... gotov je, gaziće ga svak, ne samo sultan i vezir nego i vezirove sluge, i slonovi i svaka životinja, sve do gnjide... Nego treba udariti rdom o zemlju, ispraviti se i ne dati nikom na se. Nikom!*“ (Priča o *vezirovom slonu*). Takvi ljudi, „*koji se upravljaju*“, kao Aljo, kao Zeko, kao onaj domaćin Nedeljko Đukanović, koji, pod vešalima, na rečenicu krvnika „*Bezbeli, nema više Srbije*“, odgovara: „*Srbija je bila i biće opet, a vi ćete ostati Cigani, ko i bili*“ (Rzavski *bregovi*) — takvi ljudi unose u Andrićev ljudski prostor nešto odista zračno, ljudski prisno i milo, uobličavajući u njemu jednu posebnu vrstu hrabrosti. Hrabrosti iz koje bije retka čistota, atmosfera našeg zaista skladnog, jakog, a dobrog u isto vreme. Ta atmosfera, čini nam se, proističe iz osećanja ljudi da su savladali strah, ostvarujući onaj lepi sklad između svoje želje za *ljudskim oblikom* postojanja i stvarnosti u kojoj se ta želja ispunjuje. „*Rizik je, razmišlja jedna od Andrićevih ličnosti, rizik je isti, ali oni*

koji se ne boje opasnosti žive lakše i lepše, jer su je u sebi savladali, a to je isto kao da je ne vide i ne osećaju, budući da su — slobodni“ (Zeko).

Hrabrost se tako u Andrićevom ljudskom prostoru ukazuje kao element od *životnog značaja*, onaj koji približuje ljudsko biće mogućnom harmoničnom životu. Ta hrabrost, razume se, kao i želja i strah, ponovo je, u *andrićevskoj tonalnosti*. Ličnosti koje u Andrićevom delu ispoljavaju hrabrost imaju nešto smerno, mirno u duhu i pokretu, što ih odeljuje od patetike heroja, ali ih čini prisnim i bliskim doživljajnom jezgru čitavca. Stanje ili svojstvo označeno rečju harmoničnost može se međutim, veoma lako, i isto toliko površno, svesti na odnos jednoznačne usmerenosti njegovih ličnosti, onih „*koje se upravljaju*“, „*koje se ne boje opasnosti*“, koje imaju snage da „*udare rdom o zemlju*“ i sl. Ali teškoća je dublje, zamašnije vrste. Andrićeve ličnosti, naime, neprekidno održavaju osećanje ili svest o dubini veza i odnosa u svetu, o neizvesnosti i tragičnosti koje te *veze* sadrže. No sve one, na način sličan onom koji neguje veliki pisac u odnosu prema *mostovima*, kao tragovima tvoračkog poziva čoveka na zemlji, imaju svoje snove i vizije, neke od njih i stanja *harmenične punoće* života, nečega što se tek približno može označiti kao mirna svetlost postojanja, kao red, ravnoteža u radosnom osećanju sveta i skladnosti njegovih elemenata. „*Napostletku* veli u čuvenom lirskom eseju o *mostovima* Andrić — *sve čim se ovaj naš život kazuje — misli, napori, pogledi, osmesi, reči, uzdasi — sve to teži ka drugoj obali, kojoj se upravlja kao cilju, i na kojoj tek dobiva pravi smisao. Sve to ima nešto da premosti i savlada: nered smrt ili nesmisao. Jer sve je prelaz, most čiji se krajevi gube u beskonačnosti, a prema kojoj su svi zemni mostovi samo dečje igračke, bleđi simboli*.“ U tom prelazu čiji se krajevi gube u beskonačnosti „*čovek i sam može biti, iako majušna tačka u bezmerju stvari, čitilac smisla, reda i sklada, ma koliko taj smisao, red i sklad, ne bili jasni zabrinutom pogledu i nestrupljivom razumu*“. U nečistom, žitkom, neizrecivom toku života i sveta, kao obećanje lepote, kao iznenadni sjaj, nalik na snevanu sreću, kao „*Jelena, žena koje nema*“ kao mirnoća zrelog leta, *može se javiti potpuno, zreo oblik postojanja* koji ljudsku egzistenciju čini značajnom i po kome, i ona, može biti tajna kao ona „*na Drini ćuprija*“. Ako toga ne bi bilo, i nade koju moguća *zrelost postojanja* na zemlji budi, život bi odista bio „*bolest koju čovek prekraćuje spavanjem*“, a svi snovi slični dimu, pukoj vegetalnoj nužnosti. Ta duboka, intuitivna i svesna, različitim intenzitetima življenja, ustremljenost ljudskog bića ka visijama, ka gornjim projekcijama življenja, ta težnja da „*poletimo nad morem*“, da smo „*laki i vešti*“, u letu „*bestelesni i srećni*“ u „*neiscrpnom okeanu ljubavi božije*“, težnja koja *negira čivtinski horizont* „*kvantitativnog života*“, onog koji reflektuje samo poznato, stereotipno, jaderno i bedno, činila je i čini, da u Andrićevoj viziji punoće vidimo i danas „*ponore od sjaja koji se prolamaju, ponekad leti, na olujnom nebu nad morem*“. U toj težnjoj tački koja sažima i uzvisuje ljudske snage, izostravajući ono što je u njima rafinovano, saarzne su najzrelije, najdublje stranice naše misli o svetu.

Uvek kad sam mislio o raznolikim i opasnim plimama nasilja i zločina, u svetu u kojem smo i svedoci i saučesnici o tome šta čovek može rečju *da bi pripitomio* opasne energije sveta, javljala se kao uteha i ohrabljenje, Andrićeva privrženost zvezdanom nebu i ljudskom licu. I jedno i drugo tajnovito, prepuno neispitanih i nepročitanih značenja i mogućnosti — u opasnoj prepletenosti tokova i promena, sačuvali su spojnu, vedru ljubav velikog pisca. Andrićev ljudski prostor zato sadrži nešto od velikih, osnovnih, uzbuđljivih, kao gravitacija neizbežnih i trajnih, „*pokreta ljudskosti*“. Pokreta koji, obrazujući talase na površini mora, ne potiskuju našu svest o njegovoj dubini, o trajnosti neshvatljivog čuda — života — koji se „*neprekidno troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto kao na Drini ćuprija*“.